

واکاوی موانع اخلاقی و اقتصادی تحقق اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن و سنت

لعیا زادسر^۱

^۱ سطح ۲ حوزه علمیه حضرت زینب کبری سلام الله علیها ارومیه

چکیده

به اوج رسیدن فشارهای ناشی از تحریم های اقتصادی بین المللی، اقتصاد کشور را در شرایط خاص قرار داده است و در این شرایط راهبرد اقتصاد مقاومتی از سوی رهبر انقلاب مطرح شد. اقتصاد مقاومتی کاهش وابستگی ها و تاکید روی مزیت های تولید داخل و تلاش برای خوداتکایی است این مقاله برخی موانع و چالش های تحقق اقتصاد مقاومتی را بررسی می هدف این مقاله واکاوی موانع اخلاقی و اقتصادی، تحقق اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن و سنت می باشد. این تحقیق به روش کتابخانه ای انجام شده است. نتایج بر آمده حکایت از آن دارد که اقتصاد مقاومتی با موانع و چالش هایی از منظر قرآن و سنت مواجه می باشد که برای رفع آن در این حوزه ه با، کار و تلاش؛ مالکیت در اسلام، محدودیت در مصرف، دادوستد، بهره برداری عاقلانه از منابع طبیعی، ظلم ستیزی، فقرزدایی، عزل مدیران خائن و غیر متخصص، پرهیز از استئثار و انحصار طلبی اموال بیت المال، تکاثر گرایی، رباخواری و... برای مدیران و مردم یک برنامه جامع اقتصادی است.

واژه های کلیدی: اخلاقی، اقتصادی، اقتصاد مقاومتی، موانع و چالش ها، قرآن و سنت

۱. مقدمه

اقتصاد مقاومتی از آن‌جا دارای اهمیت می‌شود که هجمه‌ی دشمنان انقلاب اسلامی برای متوقف کردن روند پیشرفت انقلاب در سال‌های اخیر بیش از هر زمان دیگری بر عرصه‌ی اقتصاد تمرکز یافته است. دشمنان در پی فشار اقتصادی، به دنبال این هستند که اولاً: روند پیشرفت کشور را متوقف نمایند، ثانیاً: از طریق دشوارساختن زندگی اقتصادی برای مردم، اعتماد و دل‌بستگی ایشان را به نظام کاهش دهند و نظام جمهوری اسلامی را از درون به سمت تضعیف و نهایتاً فروپاشی ببرند.»

ایران اسلامی با استعدادهای سرشار معنوی و مادی و ذخائر و منابع غنی و متنوع و زیرساخت‌های گسترده و مهم‌تر از همه، برخورداری از نیروی انسانی متعهد و کارآمد و دارای عزم راسخ برای پیشرفت، اگر از الگوی اقتصادی بومی و علمی‌برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی که همان اقتصاد مقاومتی است، پیروی کند نه تنها بر همه مشکلات اقتصادی فائق می‌آید و دشمن را که با تحمیل یک جنگ اقتصادی تمام عیار در برابر این ملت بزرگ صف‌آرایی کرده، به شکست و عقب‌نشینی وا می‌دارد، بلکه خواهد توانست در جهانی که مخاطرات و بی‌اطمینانی‌های ناشی از تحولات خارج از اختیار، مانند بحران‌های مالی، اقتصادی، سیاسی و... در آن رو به افزایش است، با حفظ دستاوردهای کشور در زمینه‌های مختلف و تداوم پیشرفت و تحقق آرمان‌ها و اصول قانون اساسی و سند چشم‌انداز بیست ساله، اقتصاد متکی به دانش و فناوری، عدالت بنیان، درون‌زا و برون‌گرا، پویا و پیشرو را محقق سازد و الگوی الهام‌بخش از نظام اقتصادی اسلام را عینیت بخشد. لازم است قوای کشور بی‌درنگ و با زمان‌بندی مشخص، اقدام به اجرای آن کنند و با تهیه قوانین و مقررات لازم و تدوین نقشه راه برای عرصه‌های مختلف، زمینه و فرصت مناسب برای نقش‌آفرینی مردم و همه فعالان اقتصادی را در این جهاد مقدس فراهم آورند تا به فضل الهی حماسه اقتصادی ملت بزرگ ایران نیز همچون حماسه سیاسی در برابر چشم‌جهانیان رخ نماید.

ریاضت اقتصادی یک طرح یک طرفه است و از ناحیه دولتها به مردم تحمیل می‌شود هدف اصلی ریاضت اقتصادی کاهش هزینه‌ها است و رفع کسری بودجه‌ی دولت، و به همین دلیل دولتها به کاهش و یا حذف ارائه برخی خدمات و مزایای عمومی دست می‌زنند. این طرح که به منظور مقابله با کسری بودجه توسط برخی دولتها انجام می‌شود گاهی اوقات به افزایش میزان مالیات و افزایش دریافت وام‌ها و کمک‌های مالی خارجی نیز می‌انجامد.

اینکه بر اقتصاد و شرایط بحران زده یک کشور ریاضت و سختی تحمیل شود، در ظاهر کار خوشایندی به نظر نمی‌رسد، اما می‌تواند به بازایی درازمدت اقتصاد کمک کند. در صورتی که اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است که برای یک ملت، حتی در شرایط فشار و تحریم، زمینه رشد و شکوفایی را فراهم می‌کند. بنابراین اقتصاد مقاومتی و ریاضت اقتصادی دو مفهوم جداگانه و مستقل از هم است که به هیچ عنوان منجر به بروز یکدیگر نخواهند شد.

موانع اخلاقی اقتصاد مقاومتی

۱-۲. اسراف و تبذیر

یکی از موانع اقتصاد مقاومتی اسراف و تبذیر است. اسراف خود یک عامل ایجاد مشکلات اقتصادی و اجتماعی، از نظر معنوی و مادی است. واژه «اسراف» در اصل به معنای «تجاوز از حد وسط» است. [ابن منظور، محمد بن مکرم. پیشین، ج ۹، ص ۱۴۸]. مفهوم و گستره معنایی این واژه، در قرآن کریم، همان معنای لغوی آن است، چنان که راغب اصفهانی می‌گوید:

«سَرَف» تجاوز از حدّ در هر کاری است که آدمی انجام می‌دهد، گرچه [کاربرد آن] در انفاق [و خرج کردن مال] مشهورتر است. [راغب اصفهانی، حسین بن محمد. پیشین. ص ۴۰۷]

یا به معنای چون کرم، کرم ابریشم که برگ درخت را می‌خورد و نیز به معنای خطا و اشتباه، زیاده‌روی، ریخت و پاش مال و دارایی، [بندر ریگی، محمد. پیشین، ص ۷۳۴]. افراط ورزیدن، حیف و میل کردن، به هدر دادن و ول‌خرجی [آذرنوش، آذرتاش. پیشین. ص ۲۸۵] آمده است. «سَرَفَتِ الْأُمُّ وَلَدَهَا»؛ به مادری گفته می‌شود که به بچه‌اش زیاد شیر دهد و او را بیمار کند. همچنین «أَسْرَفَ الْمَالَ»؛ در صورتی گفته می‌شود که مال را ریخت و پاش کرده باشد. [بندر ریگی، محمد. پیشین، ص ۷۳۴]

وجه مشترک این معانی، زیاده‌روی، هدر دادن چیزی و بی‌جا مصرف کردن آن است که در اصطلاح فقهی، اقتصادی و اخلاقی نیز همین معنا از کلمه «اسراف» منظور است. اسراف کار به کسی گفته می‌شود که مال و ثروتش را بیهوده هزینه کند و بهره‌درستی از آن نبرد. بنابراین، اسراف معنای وسیعی به خود می‌گیرد؛ زیرا از نظر مصداق به هر نوع تصرف افراط‌آمیز در مال و دارایی، چه کم و چه زیاد، اسراف می‌گویند و از نظر شرعی، گناه شمرده می‌شود. حتی دور ریختن چیز اندکی، مانند زیادی آب، ته مانده غذا و امثال آن، داخل در مفهوم اسراف و عمل حرام است. از نظر مورد و مصداق نیز عمومیت دارد و شامل تمام سرمایه‌های زندگی، اعم از عمر، دارایی، دانش، گفتار و رفتار و دیگر جنبه‌های زندگی می‌شود. در همه این موارد باید توجه کرد تا انسان چیزی را بیهوده مصرف نکند، وگرنه گناه است و عقوبت سخت اخروی در پی دارد.

اسراف در آیات و روایات، رفتار انسان را توصیف می‌کند و همه رفتارهای آدمی را فرا می‌گیرد؛ یعنی هرگونه زیاده‌روی در رفتارهای اخلاقی، فرهنگی، سیاسی، اعتقادی و اقتصادی، اعم از فردی و اجتماعی در قلمرو اسراف قرار دارند. [شاه‌آبادی، محمدعلی. تجمل و اسراف. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر: ۱۳۸۰، ص ۳۱]. در هر یک از این موارد، اگر انسان از حدّ اعتدال و مقدار لازم تجاوز کند، اسراف خواهد بود.

هرکس اگر در زندگی خود ببیند و درباره هزینه‌هایی که در روز و ماه و سال به مصرف می‌رساند، تأمل کند، درمی‌یابد که اسراف و تبذیر در امور معیشتی او فراوان است. ریخت و پاش‌هایی که در مراسم عروسی، ترحیم بستگان، سال‌روز تولد فرزندان، سال‌مرگ رفتگان، بازگشت از سفرهای حج و زیارت و امثال آن صورت می‌گیرد، بیش از چیزی است که به ذهن انسان خطور می‌کند. اگر از این‌گونه زیاده‌روی‌ها، جلوگیری و ریز و درشت آن، در یک جا جمع شود، سرمایه عظیمی تشکیل می‌شود و بسیاری از نیازهای نیازمندان را برطرف می‌کند.

قرآن کریم، اسرافکاران را مورد شدیدترین خطاب‌ها قرار داده و اسراف را موجب گمراهی انسان معرفی می‌کند. ﴿وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾؛ [انعام، ۱۴۱] «هرگز اسراف نکنید که خداوند اسرافکاران را دوست نمی‌دارد.» ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَابٌ﴾؛ [غافر ۲۸] «خداوند اسرافکاران و دروغگویان را هدایت نمی‌کند.» امام علی ۷ می‌فرماید: «فَدَعَ الْإِسْرَافَ مُقْتَصِدًا، وَادَّكَّرَ فِي الْيَوْمِ غَدًا» [مجلسی، محمدباقر. پیشین، ج ۳۳، ص ۴۹۰]؛ با رعایت اقتصاد از اسراف دست‌بکش و هم امروز، فردا را به یاد آور.» امام (ع) در این روایت با بیان ضرورت پس‌انداز و آینده‌نگری، افق زمانی مصرف‌کننده مسلمان را فراتر از دنیا معرفی می‌کنند. حضرت در مقام تبیین مفهوم اسراف و تبذیر می‌فرماید: «أَلَا وَ إِنَّ إِعْطَاءَ الْمَالِ فِي غَيْرِ حَقِّهِ تَبْذِيرٌ وَ إِسْرَافٌ» [نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶]؛ اسراف و تبذیر یعنی وضع و صرف مال و ثروت در غیر موضعی که برای آن ضرورت دارد.

نکته‌ای که لازم است بدان اشاره شود، این که بین بخشش و تبذیر تفاوت فراوان است. امام علی (ع) می‌فرماید: «كُنْ سَمِيحًا وَ لَا تَكُنْ مُبَدِّرًا وَ كُنْ مُقَدِّرًا وَ لَا تَكُنْ مُفْتَرًّا» [مجلسی، محمدباقر. پیشین، ج ۶۷، ص ۳۴۴]؛ به دور از تبذیر گشاده‌دست باش و به دور از خشک‌دستی، حساب‌گیر.

بی گمان، اسراف و تبذیر موجب کاهش پس انداز و در نتیجه کاهش سرمایه گذاری، تولید و سرانجام مانع توسعه کشور خواهد شد. از طرفی به دلیل اسراف، امکان استفاده دیگر افراد از امکانات موجود از میان می رود و در نتیجه شکاف و فاصله طبقاتی در جامعه ایجاد خواهد شد.

۲-۲. کم فروشی و اجحاف

از موانع اخلاقی اقتصاد مقاومتی، کم فروشی و اجحافی است که نسبت به مشتری انجام می شود. متأسفانه این امر به صورت های گوناگون، در بازارها دیده می شود که فروشندگان همه روزه میلیون ها تن کالا در بازارهای مختلف به صورت بسته بندی در اختیار خریداران قرار می دهند که مشاهده می شود مقدار کالای بسته بندی شده در بسیاری از موارد از مقدار واقعی آن کمتر است. [رک؛ الهامی نیا، علی اصغر، پیشین. ص ۶۲]

قرآن کریم در این باره می فرماید: «وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَ إِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ» [مطففین، ۱-۳]. وای بر کم فروشان! آنان که وقتی برای خود پیمانه می کنند، حق خود را به طور کامل می گیرند؛ اما هنگامی که می خواهند برای دیگران پیمانه یا وزن کنند، کم می گذارند.

مسأله کم فروشی تعمیم داده می شود به گونه ای که هر نوع کم کاری و کوتاهی در انجام وظائف را شامل می شود، به این ترتیب کارگری که از کار خود کم می گذارد، آموزگار و استادی که درست درس نمی دهد کارمندی که به موقع سر کار خود حاضر نمی شود و دلسوزی لازم را نمی کند، همه مشمول این حکمند و در عواقب آن سهیمند. [مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۱۱۳]

بدیهی است افراد و شرکت های فروشنده از طریق تولید و توزیع انبوه، در عین بدست آوردن سودی فراوان، ظلم فاحشی نیز مرتکب می شوند. که دولت باید جلوی عوامل ایجاد و رشد این مفاسد اقتصادی را بگیرد تا در شتاب رشد اقتصادی مشکلی پیش نیاید.

۲-۳. احتکار

از جمله اموری که در اقتصاد اسلامی، حرام شناخته شده و باید از آن پرهیز کرد احتکار است. احتکار در اصل به مفهوم «جمع و امساک» است. سپس در معنایی مجازی، به کار رفته است، از جمله «جمع و نگهداری طعام و مانند آن به انتظار زمان گرانی». [ابن منظور، محمد بن مکرم. پیشین، ج ۴، ص ۲۰۸]

احتکار عبارت است از جمع آوری و انبار کردن آذوقه به امید بالا رفتن قیمت، در صورت ضرورت و نیاز جامعه و عدم عرضه آن به قدر کافی [موسوی خمینی، روح الله. تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵۰۱-۵۰۲]

یکی از عوامل انحراف بازار از حالت تعادل، ناپدید شدن بخشی از تولید در قلمرو عرضه است. در این صورت، با توجه به چرخه درآمدی، کارگرانی که در تولید آن کالاها نقش داشته اند پس از کسب درآمد خود، توان تقاضا می یابند. بنابراین در موقعیتی که عرضه کل آسیب دیده است، تقاضای کل بالا می رود و قیمت فزونی می یابد. اگر چنین رفتاری در سطح وسیع و گسترده کالاهای گوناگون رواج پیدا کند، اقتصاد در گرداب تورم فرو می رود. [هادوی نیا، علی اصغر. معنویت و اقتصاد. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر: ۱۳۸۱ش، ص ۱۶۰]

احتکار، موجب می شود که بخشی از کالای عرضه شده به بازار از دسترس مردم خارج گردد، توازن عرضه و تقاضا به هم بخورد، سطح قیمت ها بالا رفته و قدرت خرید مردم کاهش یابد و در نتیجه، اقشار مستضعف و آسیب پذیر جامعه دچار زیان و تنگدستی بیشتر گردند. به همین دلیل، اسلام، احتکار را تحریم کرده و محتکران را مورد نکوهش قرار داده است. [الهامی نیا، علی اصغر. پیشین. ص ۶۴]

حضرت علی ۷ در عهدنامه مشهور خود به مالک اشتر، ضمن تجلیل از بازرگانان و بیان ارزش و اهمیت کار ایشان، مالک را به زیان های احتکار توجه داده و به او دستور می دهد تا محتکران را کیفر دهد.

آن حضرت می فرماید: «وَأَعْلَمَ مَعَ ذَلِكَ أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضِيقًا فَاحْشًا، وَ شُحًّا قَبِيحًا، وَ احْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ، وَ تَحَكُّمًا فِي الْبِيعَاتِ، وَ ذَلِكَ بَابٌ مَضَرَّةٌ لِلْعَامَّةِ وَ عَيْبٌ عَلَى الْوَلَاةِ، فَأَمْنَعُ مِنَ الْاِحْتِكَارِ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ مَنَعَ مِنْهُ، وَلَيْكُنِ الْبَيْعُ بَيْعًا سَمَحًا، بِمَوَازِينِ عَدْلٍ، وَ أَسْعَارٍ لَا تُجْحِفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَ الْمُبْتَاعِ، فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَةً بَعْدَ نَهْيِكَ إِيَّاهُ، فَتَكَلَّلَ بِهِ وَ عَاقِبُهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ؛ [نهج البلاغه، نامه ۵۳] و- با این همه- بدان که میان بازرگانان بسیار کسانی که معامله ای بد دارند، بخیلند و در پی احتکارند، سود خود را می کوشند و کالا را به هر بها که خواهند می فروشند و این سودجویی و گران فروشی زبانی است برای همگان و عیب است برزماداران.

پس باید از احتکار مانع شوی؛ زیرا رسول خدا ۹ از آن منع می فرمود. و باید خرید و فروش آسان صورت پذیرد و با میزان عدل انجام گیرد. با نرخ های- رایج بازار- نه به زیان فروشنده و نه خریدار. و آن کس که پس از منع تو دست به احتکار زند، او را کیفر ده و عبرت دیگران گردان و در کیفر او زیاده روی مکن.»

موانع اقتصادی اقتصاد مقاومتی

۱-۳. بی کار نگه داشتن اموال

از عوامل رکود و موانع اقتصاد مقاومتی، بی کار نگه داشتن ثروت و دارایی است. رشد و شکوفایی اقتصاد کشور در گرو جریان داشتن پول و دارایی افراد در پیکره اقتصاد کشور است. اما متأسفانه یکی از راهکارهایی که برخی از خانواده های ایرانی برای افزایش سرمایه خود در نظر می گیرند ذخیره سازی طلا به عنوان سرمایه ای است که هرروز قیمت آن بالا می رود.

خانواده ها طلای خریداری شده را در خانه نگهداری می کنند و پس از بالا رفتن قیمت آن را می فروشند بدون اینکه کاری یا تولیدی صورت گیرد از آن سود می برند که این ذخیره سازی طلا، به عنوان سرمایه به ضرر کل اقتصاد تمام می شود.

قرآن کریم، گنج کنندگان مال را که در اقتصاد کشور اختلال ایجاد می کنند سخت تهدید کرده است: ﴿... وَ الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِشْرِهِمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ * يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنْزْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ﴾ [توبه، ۳۴-۳۵]. «و کسانی که طلا و نقره را گنجینه (و ذخیره و پنهان) می سازند، و در راه خدا انفاق نمی کنند، به مجازات دردناکی بشارت ده! در آن روز که آن را در آتش جهنم، گرم و سوزان کرده، و با آن صورت ها و پهلوها و پشت هایشان را داغ می کنند (و به آنها می گویند): این همان چیزی است که برای خود اندوختید (و گنجینه ساختید)! پس بچشید چیزی را که برای خود می اندوختید!»

علامه طباطبایی؛ در تحلیلی جامع و دقیق از این آیات می گویند: «مفهوم «کنز»، بیانگر نگهداری، ذخیره و منع جریان مال در معاملات است... و مفهوم «سبیل الله» نماینده هر چیزی است که بر پای دین خدا و جلوگیری از فرو پاشی بنیان های آن همچون جهاد، مصالح واجب دین و امور جامعه اسلامی، به آن بستگی دارد ... پس هر کس مال را به خود اختصاص دهد ﴿... كَنْزْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ﴾، به خدا و پیامبرش [در امانتی که به او سپرده شده] خیانت کرده است... و اگر ثروت خود را - هر چند زیاد- در چرخه سرمایه گذاری های تولیدی و تجاری قرار دهد و به دیگران خدمت کند، هیچ گونه منعی ندارد... بنابراین، این آیه اختصاص به نکوهش نپرداختن زکات ندارد، بلکه جلوگیری از گردش اموال در تأمین همه ضروریات جامعه دینی را شامل می شود...» [رک: طباطبایی، محمد حسین. پیشین، ج ۹. صص ۲۵۸-۲۶۰؛ صص ۲۶۹-۲۷۴]

در روایات نیز، بیکار نگه داشتن اموال را، ممنوع دانسته اند. شخصی به نام ابان بن عثمان می گوید: امام صادق ۷ مرا خواست و فرمود: «آیا فلانی زمینش را فروخت؟» گفتم: آری. فرمود: «در تورات نوشته است هر کس زمین و آبش (قنات، چاه و مانند

آن) را بفروشد و پول خود را در خرید زمین و آب مصرف نکند، آن پول از بین خواهد رفت.» [حرّ عاملی، محمد بن حسن. پیشین، ج ۷. ص ۷۰]

آن حضرت در حدیثی دیگر فرمود: «آدمی پس از خود، چیزی بر جا نمی‌گذارد که برای او سخت‌تر از مال بی‌کار باشد.» از آن حضرت پرسیدند: مال بی‌کار چیست؟ فرمود: «یعنی اینکه آن مال را در درون دیوار خانه یا باغ، یا هر جای دیگر پنهان کند و آن را به کار نبرد.» [حرّ عاملی، محمد بن حسن. پیشین، ج ۷. ص ۶۹]

در حدیثی از امام موسی بن جعفر ۷ در این باره آمده است که فرمود: «همانا زمین برای خداوند عزّوجل است که خداوند آن را روزی بندگانش قرار داد. پس هر که زمینی را به مدت سه سال بدون هیچ علتی معطل بگذارد و از آن استفاده‌ای نکند، باید از دست او خارج شود و به غیر او واگذار شود.» [کلینی، محمد بن یعقوب. پیشین، ج ۵. ص ۲۹۷]

همچنین رسول اکرم ۹ در تقبیح بی مصرف گذاشتن سرمایه می فرماید: «هرکس خانه‌ای بفروشد، اما وجه حاصله را در چیزی مشابه سرمایه گذاری نکند، خداوند برکت آن را از بین می برد.» [سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن، الجامع الصغیر، ج ۲. بیروت: دارالفکر: اول: ۱۴۰۱ق، ص ۱۶۷]

بنابراین، مال و ثروت بایستی به نفع مصالح عمومی جامعه اسلامی، در چرخه تولید و تجارت قرار گیرد و راکد گذاردن آن، به زیان اقتصاد فرد و جامعه است

۲-۳. عدم بهره‌وری درست از منابع موجود

از موانع بزرگی که در اقتصاد مقاومتی وجود دارد، عدم بهره‌وری درست از منابع است. بی شک به دلایل مختلفی چون بازتاب‌های استعمار و تنبلی و فقدان تکنولوژی، بهره‌برداری بهینه از همه منابع سرشار طبیعی و ثروت‌های خدادادی به عمل نمی‌آید و این سرمایه‌های بی‌انتها یا از طریق شیوه‌های گوناگون استعمار غارت می‌شود و یا توسط خودمان به هدر می‌رود و یا استفاده بهینه از آنها انجام نمی‌شود.

در قرآن آمده است: ﴿وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعْدُوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ﴾؛ [ابراهیم، ۳۴]. و از هر چیزی که از او خواستید، به شما داد و اگر نعمتهای خدا را بشمارید، هرگز آنها را شماره نتوانید کرد! انسان، ستمگر و ناسپاس است.»

از آیه این گونه استفاده می‌شود؛ قرآن خطاب به همه مردم، بارها نعمت‌های بی‌کران الهی را متذکر شده و به دو عامل مهم یادآوری نموده است که در بهره‌برداری از این نعمت‌ها به یکدیگر ظلم نمایند و با استفاده بهینه از آنها مراتب شکرگزاریشان را به اثبات برسانند. [عمید زنجانی، عباسعلی. فقه سیاسیاقتصادسیاسی. تهران. امیرکبیر. اول. ۱۳۸۳. ص ۶۶].

در روایات نیز به بهره‌وری درست از منابع تأکید شده است. حضرت علی ۷ در خصوص به کارگیری منابع می فرماید: «مَنْ وَجَدَ مَاءً وَ تَرَبَّاءُ ثُمَّ أَفْتَقَرَ فَأَبْعَدَهُ اللَّهُ» [حرّ عاملی، محمد بن حسن. پیشین، ج ۱۲. ص ۲۴] کشوری که آب و خاک دارد مع ذلک فقیر و محتاج است از رحمت خدا بدور است. این آب و خاک باید منجر به تولید شود. باید سرمایه ساز و تولید آور باشد.

۳-۳. کم کاری

کار، یکی از مهم‌ترین عوامل تولید، پیشرفت و توسعه است؛ چون بیشتر منابع مورد نیاز انسان، بدون دخالت کار نیروی انسانی قابل بهره‌برداری نیستند. حتی کارایی سرمایه که یکی از عوامل تولید است، در نتیجه همراهی با کار نیروی انسانی است که در روند تولید، سودمند خواهد بود. به سخنی دیگر، جریان اقتصاد بر دو محور می‌چرخد: طبیعت و کار. [درافشان، محمد حسین. پیشین. ص ۱۴۶]. همه پیشرفت‌های تمدنی و تولیدات عظیم، ره‌آورد کار انسان‌اند. شاید گفته شود امروزه نقشی که ابزار و فن‌آوری‌های پیشرفته در تولید دارند، بسیار بیشتر از کاری است که نیروهای انسانی انجام می‌دهند. در پاسخ باید گفت

اولاً با حذف نیروهای متخصصی که این فن‌آوری‌ها را به کار می‌اندازند، هیچ نوع کارایی برای آن ابزار متصور نیست. ثانیاً مگرفن‌آوری و ابزارهای پیشرفته، ره‌آورد کار به شمار نمی‌آیند. [سیدنژاد، صادق. پیشین. ص ۳۲]

در بیشتر کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته از تمام ظرفیت‌ها و توانایی‌های واقعی نیروی کار استفاده کامل صورت نمی‌گیرد. به عبارت دیگر در کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته، کم‌کاری، تنبلی و نبود احساس مسئولیت در بین اکثریت مردم وجود دارد. مثلاً عده‌ای چه در ادارات دولتی، چه در کارخانه‌ها و شرکت‌های خصوصی به صورت رسمی شاغلند و به نحوی خود را سرگرم کرده‌اند؛ اما حضور آنها اثر معنا دار و قابل توجهی در پیشبرد کار ندارد. گفته می‌شود در این نوع مشاغل بیکاری پنهان وجود دارد. [عربی، سید هادی وسید اسحاق علوی. پیشین. ص ۲۸۱]

در کشورهایی که بیکاری پنهان وجود دارد بهره‌وری نیروی کار بسیار پایین است. به این معنا که همان مقدار تولید (یا کار مفیدی) که یک نیروی کار (مثلاً کارمند) در کشور های کمتر توسعه یافته در طی یک هفته انجام می‌دهد، همان مقدار تولید را یک نیروی کار بهره‌ور ژاپنی در یک روز انجام می‌دهد.

باید در نظر داشته باشیم که با بهره‌وری پایین نیروی انسانی و کم‌کاری نمی‌توان به قله‌های پیشرفت و سازندگی دست یافت. این در حالی است که اسلام به شدت با بی‌کاری و کاهلی برخورد و آن را نکوهش می‌کند. برای نمونه رسول خدا^{۹۱} می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَبْغِضُ الصَّاحِبَ الْفَارِغَ لَا فِي شُغْلِ الدُّنْيَا وَلَا فِي شُغْلِ الْآخِرَةِ» [ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن محمد. پیشین، ج ۱۷. ص ۱۴۶]؛ خداوند آدم سالم بی‌کار را که نه کار دنیایی و نه به کار آخرتی مشغول باشد، دشمن می‌دارد. «نیز فرمود: «أَشَدُّ النَّاسِ حِسَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْمَكْفِيُّ الْفَارِقُ» [وَرَامَ، مسعود بن عیسی. تنبیه الخواطر، ج ۱. مشهد: آستان قدس رضوی: ۱۳۶۹، ص ۶۰]؛ سخت حساب‌ترین مردم در روز قیامت از آن انسان بی‌کار است؛ اگر اشتغال ما به سختی باشد، بی‌کاری مایه فساد است.)

۴-۳. وابستگی به نفت (اتکاء به تک محصولی)

کشور ایران، از لحاظ «مجموعه ذخایر نفت و گاز» در جهان اول است اما وابستگی اقتصاد کشور به درآمدهای نفتی از گذشته موجب شکل‌گیری یک «اقتصاد تک محصولی» شده است. در کشور ما، متأسفانه سال‌هاست که همچنان نفت را به صورت خام صادر و درآمد حاصل از آن را نیز در «بودجه جاری» مصرف می‌کنیم.

یکی از اصلی‌ترین نقاط ضعف اقتصادی ما، وابستگی شدید اقتصاد ما به بودجه نفت است. که دشمن را بر آن داشته است تا به صورت ویژه بر روی آن تمرکز نماید و این نقطه ضعف را با اجرای تحریم خرید نفت ایران به تهدید جدی علیه ما تبدیل کند.

مقام معظم رهبری مدظله العالی پیرامون موضوع نفت می‌فرماید: «تا ده‌ها سال دیگر، دنیا محتاج نفت و گاز است؛ این یک مطلب مسلم است. استکبار و قدرت‌های استکباری می‌دانند که رگ حیاتشان به نفت و گاز وابسته است. آن روز که نتوانند این نفت ارزان را به دست بیاورند، آن روز که مجبور باشند برای تهیه نفت و گاز امتیاز بدهند و از زورگویی دست بردارند، آن روز برای آنها مصیبت بار است. [سخنرانی مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۰۱/۰۱. www.kamenei.ir]

خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿... لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِِلْخَافًا وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾ [بقره، ۲۷۳]؛ «... هرگز با اصرار چیزی از مردم نمی‌خواهند. (این است مشخصات آنها!) و هر چیز خوبی در راه خدا اتفاق کنید، خداوند از آن آگاه است.» یعنی اظهار بی‌نیازی به دشمن در شرایطی که دشمن در تجارت و یا خرید نفت کشورهای اسلامی مانند ایران محدودیت ایجاد می‌کند، ما نیز باید درآمد حاصل از نفت را به بهترین نحو مصرف کرده و به جای اینکه صرف واردات کالای مصرفی و بی‌کیفیت چینی کنیم باید درآمد حاصل از نفت صرف کالاهای سرمایه‌ای و ماشین‌آلات تولیدی شود.

۵-۳. ناامنی اقتصادی

ناامنی اقتصادی یکی از موانع اقتصاد مقاومتی است. ناامنی اقتصادی به این معناست که شرایط سیاسی، حقوقی و اجتماعی جامعه به گونه ای باشد که اعتماد فعالان اقتصادی را به امر سرمایه گذاری و کسب و کار جلب نکنند و آنها همیشه منتظر حوادث پیش بینی ناپذیر باشند.

نبود امنیت اقتصادی نه تنها سبب فرار سرمایه ها از کشوری شود، بلکه علاقه مندان به سرمایه گذاری مؤلّد را از سرمایه گذاری در کارهای تولیدی دل سرد می کند و آنها را به سمت شغل های غیر اقتصادی (غیر تولیدی) نظیر واسطه گری و... می کشاند. و همچنین روح ابتکار و خلاقیت به تدریج نابود می گردد و سرمایه ها در کارهای غیر اقتصادی، به اصطلاح زود بازده به کار گرفته می شوند که چنین کاری در نهایت به ایجاد و گسترش تورّم و گرانی قیمت ها و رشد بی رویه خدمات و... می انجامد. قوانین سست و متغیّر از جمله عوامل ناامنی اقتصادی است. اگر قوانین، حقوق افراد فعال در اقتصاد را تأمین نکند، آنها انگیزه ای برای کار ندارند. [لیراوی، صادق. مبانی و الزامات و موانع جهاد اقتصادی. قم. مرکز پژوهش های صدا و سیما. دوم: ۱۳۹۲. ص ۷۶].

علاوه بر قانون متغیّر، عامل دیگری که سبب ناامنی اقتصادی می شود، وجود حوزه قضایی ضعیف است. اگر فرض کنیم که قوانین محکم و ثابت باشد، ولی دستگاه قضایی آن قدر صلابت نداشته باشد که اختلافات اقتصادی را به خوبی حل و فصل کند و حق را به حق دار بدهد، نمی توان امنیت پایدار را انتظار داشت. [لیراوی، صادق. مبانی و الزامات و موانع جهاد اقتصادی. قم. مرکز پژوهش های صدا و سیما. دوم: ۱۳۹۲. ص ۷۶].

رسول اکرم ۹ فرموده است: «لَا خَيْرَ فِي... الْوَطَنِ إِلَّا مَعَ الْأَمَنِ» - [محمدی ری شهری، محمد. پیشین، ج ۱۰. ص ۵۲۷] سرزمینی که در آن امنیت نیست، در آن خیری وجود ندارد. امام صادق ۷ می فرماید: «هر جا که امنیت وجود ندارد، در آنجا زندگی گوارا نیست.» [حکیمی، محمدرضا. پیشین، ج ۴. ص ۲۷۴]

بنابراین، امنیت اقتصادی با تلاش و هماهنگی همه قوا و نهادها به دست می آید و نمی توان نهاد خاصی را مسئول آن دانست.

۳، ۶. رباخواری

بزرگترین خطر و ضربه بر اقتصاد مقاومتی، ربا خواری است. ربا از دیدگاه اسلام، عامل عقب ماندگی و نابودی بنیان اقتصادی فرد و جامعه است.

قرآن کریم می فرماید: ﴿يُمَحِّقُ اللَّهُ الرَّبَا وَ يُرْبِي الصَّدَقَاتِ...﴾؛ [بقره، ۲۷۶] «خداوند، ربا را نابود می کند و صدقات را افزایش می دهد!»

«مَحَق» به معنای کاستن و بی برکت ساختن است. [ابن فارس، ابو الحسن احمد بن فارسی بن زکریا. پیشین، ج ۵. ص ۳۰۱؛ راغب اصفهانی، حسن بن محمد. پیشین. ص ۷۶۱] محق اموال ربوی، تنها به معنای بی ارزشی معنوی آن نزد خدا، یا نابودی ثواب اخروی شخص رباخوار نیست، بلکه شامل آثار دنیوی آن نیز می شود. [طباطبایی، محمد حسین. پیشین، ج ۲. ص ۴۲۳]

تأثیرات اجتماعی پدیده ربا و در پی آن، آثار زیانبار اقتصادی اش را می توان به صورت زیر، یاد کرد:

۱- ربا در کوتاه مدت، سودهای باد آورده ای را نصیب عده ای می کند و در برابر، عده ای را به وادی فقر می افکند. تداوم این چرخه، به تدریج، شکاف اقتصادی را گسترده تر و عمیق تر می سازد که نتیجه طبیعی آن، کینه توزی و دشمنی میان دو طبقه ثروتمند و فقیر جامعه است. آتش حسرت و حس انتقام جویی کسانی که دارایی خود را از ربا از دست داده اند، امنیت

اجتماعی و اقتصادی جامعه را تهدید می کند [طباطبایی، محمد حسین. پیشین، ج ۲. ص ۴۲۳] و در درازمدت، بسترهای رشد پایدار را نابود می سازد. از این رو، در روایات، فساد، ظلم و نابودی اموال، فلسفه تحریم ربا یاد شده است. [- صدوق، محمد بن علی بن الحسین. عیون اخبار الرضا، ج ۲. بی جا: جهان: ۱۳۷۸ق، ص ۹۴].

بنابراین، تأثیر منفی ربا بر اقتصاد، به دلیل فسادانگیزی و ظالمانه بودن آن است. به دیگر سخن، ربا، به گونه ای غیر مستقیم و در درازمدت، زمینه رشد سالم اقتصادی را از میان می برد، هر چند به ظاهر و در اندک زمانی، موجب افزایش ثروت ربا خوار گردد؛ شاید سخن رسول خدا ۹۱ اشاره به همین مطلب داشته باشد که: «الرَّبا وَ إِن كَثُرَ فَإِنَّ عَاقِبَتَهُ تَصِيرُ إِلَى قُلٍّ» [سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن. الجامع الصغیر، ج ۲. بیروت: دارالفکر: اول: ۱۴۰۱ق، ص ۲۲]. [درآمد] ربا هرچند فزونی گیرد، سرانجامش، کاستی است.»

۲- از آثار منفی ربا خواری، کاهش فعالیت های تجاری، و رکود اقتصادی است. امام صادق ۷ در این باره می فرماید: «إِنَّهُ لَوْ كَانَ الرَّبَا حَلَالًا لَتَرَكَ النَّاسُ التَّجَارَاتِ وَ مَا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ فَحَرَّمَ اللَّهُ الرَّبَا لِنَفْرِ النَّاسِ عَنِ الْحَرَامِ إِلَى التَّجَارَاتِ وَ إِلَى الْبَيْعِ وَ الشَّرَاءِ» [ابن بابویه، محمد بن علی. علل الشرائع، ج ۲. قم: مومنین: اول: ۱۳۸۵ ش، ص ۴۸۲]. اگر ربا حلال بود، مردم فعالیت های تجاری و تأمین نیازمندی های خود را رها می کردند، پس خداوند ربا را حرام کرد تا مردم از حرام خواری دست کشند و به تجارت و خرید و فروش روی آورند.»

از یک سو رباخواری باعث می شود سرمایه داران بدون انجام فعالیت اقتصادی مفید، به درآمد سرشاری دست یابند و سرمایه خود را از چرخه اقتصاد خارج نمایند. و بدین سان، ربا بستر رشد بیکاری، مفت خواری و کاهش سرمایه گذاری تولید و تجارت را فراهم می سازد.

از سوی دیگر، شرایط زندگی افرادی که ملزم به پرداخت ربایند، روز به روز بدتر می شود و قدرت خرید و مصرف آنان کاهش می یابد، و در نتیجه، رکود اقتصادی، چهره زشت خود را نشان می دهد.

نتیجه گیری

خداوند منابع تولیدی بیشماری را برای انسان در زمین قرار داده است که باید با تلاش و کوشش و با استفاده از تکنولوژی پیشرفته به بهره برداری بهینه از منابع و ثروت های طبیعی پرداخت و همچنین با مهار کردن آب های سرگردان و سیلاب ها، از این سرمایه های الهی به خوبی بهره برداری نمود.

با تهیه طرح و برنامه می توان در کمترین زمان لازم و با صرف حداقل امکانات و سرمایه ها، به اهداف مورد نظر رسید. که از فواید تهیه طرح و برنامه ریزی؛ کاستن از میزان خطاپذیری، خنثی سازی تهدیدها و افزایش بهره وری می باشد.

- تقسیم کار یکی از شاخصه های نظم و انضباط و از اصول مدیریت است. در صورتی که این تقسیم بندی براساس تخصص، توانایی و استعداد افراد انجام شود موجب افزایش بهره وری و در نتیجه، افزایش تولید می گردد، باید از بنگاه های کوچک حمایت شود؛ زیرا علاوه بر ایجاد اشتغال زیاد و کاهش بیکاری، زودبازدهی فراوانی دارد.

- حذف واسطه های غیر ضروری علاوه بر کاهش قیمت ها و جلوگیری از احتکار باعث توزیع ثروت بین تولیدکنندگان و مصرف کنندگان می شود.

- برخورد با متخلفین فساد اقتصادی و اداری و همچنین کنترل و نظارت دولت بر فعالیت های اقتصادی، علاوه بر برقراری امنیت اقتصادی، زمینه برای سرمایه گذاری بیشتر فراهم می گردد.

- اقتصاد مقاومتی خانواده که به معنای میانه روی است، ناظر به چگونگی مدیریت مصرف و تدبیر در این حوزه است. خانواده ها با اولویت های مصرف و مخارج خانواده، قناعت و زهد، صرفه جویی (در تمامی مصارف) و نیز تغییر الگوهای غلط به الگوهای صحیح از طریق آموزش می توانند در این زمینه اهتمام ورزند و در تحقق اقتصاد مقاومتی، گام اساسی را بردارند.

- افزایش تولیدات مختلف در همه عرصه ها با استفاده از توانمندی های موجود داخلی، استقلال اقتصادی و رسیدن به خودکفایی در همه عرصه ها از آثار اقتصاد مقاومتی است.

- با تحقق اقتصاد مقاومتی، کالاهای داخلی مورد استفاده قرار می گیرد. که با مصرف کالاهای داخلی سبب رونق اشتغال و توسعه تولید می شود.

- اقتصاد مقاومتی باعث عدم وابستگی به واردات کالاهای خارجی و افزایش صادرات کالاهای خدمات و فنون بومی ایرانی را به دنبال خواهد داشت و این روند اگر استمرار یابد، موجب جهش رشد اقتصادی و افزایش سطح رفاه عمومی جامعه خواهد شد. همچنین عارضه هایی چون کمبود کالا، تورم، بیکاری و به کار افتادن سرمایه ها در امور نامطلوب و آسیب زا از بین خواهد رفت و با افزایش توانایی تولید، علاقه به مشارکت در حوزه های مختلف اقتصادی فزونی می یابد و این امر ضمن آن که می تواند کشور را از معضلات گوناگون برهاند، برای کشور اقتدار سیاسی و قدرت رقابت با غول های اقتصادی و توان مقابله با تهدیدهای بحران زا را به همراه خواهد داشت.

مراجع

* قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.

* نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی.

* صحیفه سجادیّه. ترجمه ابوالقاسم پاینده.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی. اول: ۱۴۰۸ ق

۲. اختری، عباسعلی. اقتصاد مقاومتی: زمینه ها- راهکارها. تهران: امیر کبیر. ۱۳۹۲.

۳. اسحاقی، حسین. مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی. قم: مرکز نشر هاجر. ۱۳۹۰

۴. بندر ریگی، محمد. المنجد (عربی - فارسی). تهران: ۱۳۸۴، ۱۳۶۶.

۵. حاجی، جعفر عباس. مکتب اقتصادی اسلام. مترجمان: سید کاظم رجایی، محمدمهدی کرمی. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ۱۳۹۰.
۶. حبیبی، نادر. فساد اداری. تهران: وثقی. ۱۳۷۵.
۷. حر عاملی، محمد. وسائل الشیعه. قم: آل البيت. اول: ۱۴۰۹ق..
۸. حسین خان، مشتاق. رانت جویی و توسعه اقتصادی. ترجمه محمدخضری. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی. بی تا.
۹. حکیمی، محمد. پدیده شناسی فقر و توسعه. دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان. قم: بوستان کتاب. اول: ۱۳۸۰.
۱۰. خدمتی، ابوطالب، علی آقاپیروز و عباس شفیعی. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، اول: ۱۳۸۱.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات الفاظ القرآن. تحقیق صفوان عدنان داودی. دمشق: دارالقلم. اول: ۱۴۱۶ق.
۱۲. سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن. الجامع الصغیر. بیروت: دارالفکر. اول: ۱۴۰۱ق..
۱۳. طباطبایی، سید محمدحسین. خلاصه تعالیم اسلام. به کوشش: داوود الهامی. تهران: کعبه. بی تا.
۱۴. کلینی، محمد. اصول کافی. بیروت: دارالاضواء. ۱۴۱۳ق
۱۵. مجلسی، محمدباقر. حلیه المتقین. قم: هجرت. هشتم: ۱۳۷۴.
۱۶. مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۶۰
۱۷. موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد. فساد مالی و اقتصادی: ریشه ها و پیامدها، پیشگیری و مقابله. تهران: وزارت اطلاعات. بی تا.
۱۸. موسوی بجنوردی، سید محمد بن حسن. قواعد فقهیه. تهران: موسسه عروج. ۱۴۰۱ق.
۱۹. فیض کاشانی، ملا محسن. تفسیر صافی. تهران: مکتبه الصدر. دوم: ۱۴۱۶ق
۲۰. مصباح یزدی، محمدتقی. اخلاق در قرآن. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. ۱۳۷۶.
۲۱. هادوی نیا، علی اصغر. معنویت و اقتصاد. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر. ۱۳۸۱.